

Обикновено понятието „нова вълна“ се свързва с талантиви и надеждни писатели (В. Пиещух, С. Каледин, Л. Петрушевская, Т. Толстая, Е. Попов, М. Кураев, В. Нарбикова и др.), отърсени от инерцията на традиционното мислене и внушаващите десетилетия щампи и ограничения, но недопускани до печат именно заради дързостта им да не се съобразяват с облагатните за всички постулати, предопределящи тематичния избор, стилистичното своеобразие и естетически принципи. В известното си писмо до всесъюзния конгрес на съветските писатели от 16 май 1967 година Ал. Солженицин, сам преследван от цензурата и отхвърлян, изяснява характерната атмосфера на нетърпимо потискане на художествената литература и невъзстановимите поражения от задръжките и угнетеното художествено съзнание: „На нашите писатели не се допуска, не се признава правото да изказват изпреварващи съждения за нравствения живот на човека и обществото, по своему да изясняват социалните проблеми или историческия опит, така дълбоко изстрадан в нашата страна. Произведения, които биха могли да изразят намерените народни мисли, съвременен и целително допльват в духовната област или на развитието на общественото съзнание, се забраняват или осакатяват от цензурата. . .

Отлични ръкописи на млади автори, на неизвестни никому още имена получават днес от редакциите откази само заради това, че „няма да минат“. Много членове на съюза и даже делегати на този конгрес знаят как самите те не са устоявали пред цензурния натиск и отстъпваха в структурата и замисъла на своите книги, заменяха в тях глави, страници, абзаци, фрази, слагаха им бледи заглавия, само и само да ги видят отпечатани, и с това неоправимо ги обезобразяваха. Всички тези изкривявания са губителни за талантивите произведения и съвсем нечувствителни за бездарните. Именно най-добрата част от нашата литература се появява на бял свят в изкривен вид.“

Вдигането на барриера на идеологическата цензура стана сериозна предпоставка да се легализира присъствието и на „другата проза“ в съвременния литературен процес като самостоятелно и пълноценно явление, донякъде и като духовен првo-приемник на „закъсвятата“ литература. Търсенето на преки аналогии в конкретния случай с прозата на „новата вълна“ обаче крие риск, но не е несъстоятелен, не пречи и на критика Вл. Потапов² да свърже повечето образци на „другата проза“ с традициите на В. Розанов — характерният похват на водене на разговора от първо лице, авторското нахлуване в структурата на текста, т.е. „духът на есеизма“, описан подробно от М. Епщайн.

Изясняването на отношенията на „другата проза“ с останалата, преимуществено със създадената през последните няколко години, изисква известно отклонение, за да се маркира влиянието върху състоянието на променящата се общолитературна атмосфера на такива полемични и остроконфликтни творби като „Пожар“ от В. Распутин, „Печалният детектив“ от В. Астафиев и отчасти „Всичко предстои“ от В. Белов. Появата им в средата на 80-те години смути монотонния ритъм в литературния процес, раздвижи литературната критика и цялото обществено съзнание. Съвсем не е случайно, че и тримата споменати автори представят така наречената „селска проза“ (наложено в бързината от критиката, наименованието не дава най-вярната представа за полиморфната природа на това направление) — едва ли не единствената „официална“ литература, която се стремеше да напишва болния пулс на съвременното общество и художествено да го изрази. Затова и сега те не се побояха със смущаваща понякога откровеност да се обърнат към теми и явления, неудобни за художествено изобразяване — да изследват низкото, злото, неугледното в днешния живот, бездуховността и прогресиращото отчуждение на съвременния човек от обществото.

Какви по-важни, имащи отношение и към прозата на „новата вълна“, тенденции проявиха при това в произведенията си В. Распутин, В. Астафиев и В. Белов? Пър-

¹ Правда гласа колет: Писма Солженицина. — Слово, № 8, 1989, с. 82.

² Потапов, Вл. На выходе из „андерграунда“. — Новый мир, № 10, 1989, с. 254.

во, преодоляха един характерен стереотип на „официалната“ литература — константното изискване за „утвърждаващо“ начало на всяка художествена творба, т. е. негативното, ако то присъства в нея, да се покрива с определена доза, но задължително по-голяма, оптимистични и положителни тонове.

Второ, разпалиха оживени дискусии в литературната критика за съотношението между степента на социалната острота и дълбочина на художественото изображение, за публицистичната претовареност на художественото произведение. По преценка на Вл. Гусев³ текущата проза се намира в „публицистичен период“, романите или повестите могат да бъдат повече или по-малко публицистични, но почти няма такива, в които този елемент да отсъства изцяло. Наистина художествената тъкан и на „Пожар“, и на „Печалният детектив“, без особено да страда от това, е проникната от остра публицистичност, но новомирските публикации с прозата на „новата вълна“ след 1988 г. опровергаха Вл. Гусев — предпочитанията на младите автори са в областта на органичната, чистата художественост, към условно наречената от Р. Киреев „филологическа“ проза, в която от значение е словесно виртуозност и „истинска реалност се явява не реалността като такава, а думите, светът на думите“⁴, в лабиринта на който В. Пиещух, Л. Петрушевская, В. Нарбикова и другите се ориентират безпогрешно.

Трето, и В. Распутин, и В. Астафиев се опират твърдо върху изконните руски литературни традиции, сближават се предимно с онази линия, излизаща от Ф. Достоевски и Л. Толстой, свързана с напрегатния стремеж да се осмислят вечните въпроси и противоречията на човешкото битие, с психологическа дълбочина и достоверност да се изследват сложните и загадъчни тайни на човешката душа. Един от обектите на тези изследователски усилия — черната и непривлекателна действителност, описана почти натуралистично в „Печалният детектив“, е възлов и за писателите от „новата вълна“. С. Чупринин, критик, който внимателно следи развитието на процесите в „другата проза“, настоява, че различието в двата подхода е радикално, в авторските концепции за човека и човешката природа — онова, което за писателите, верни на принципите на традиционния хуманизъм, е „още аномалия, още патология и отклонение от нормата“, то за „другата проза“ е вече н о р м а⁵.

Схващането на отклонението от нормата като норма и оттам — привързаността към естетизиране на непривлекливи и тъмни страни и явления от живота, естетическата непретенциозност, съставят най-уязвимата територия от „другата проза“, изложена на критическите атаки. А днес нито един задълбочен разговор за съвременната руска литература вече не отминава без произведенията на „новата вълна“ — независимо от диаметрално противопоставящите се тълкувания в различните позиции (показателен е диалогът между С. Чупринин и Д. Урнов в „Литературна газета“, № 8, 1989 г.). Негативните мнения и претенциите на критиката наистина вземат връх в полемиките, но могат ли посредствени и незначителни автори или литературни творби да са в състояние да подбуждат толкова спорове — по-вероятно е мълчаливо да бъдат пропуснати.

Опасенията и резервираността на критиката не е лишена от основания — не от вчера в руската съветска литература се съчиняват в изобилие мними благополучни картини на живота и действителността. Още през 1936 година на известната дискусия за формализма Б. Пастернак обърна внимание върху предозиранията идеализация в изкуството: „Според мен нашето изкуство е обездушено, защото пресолихме при идеализирането на обществото. Ние възприемаме всичко — някак идеалистически. Ние се оприличаваме на тези фотографии, за които най-важното е да се получи хубавичко лице. Говоря не за лакировката, не за преукрасяването на фактите, това отдавна е казано, с него се борят и т. н., аз говоря за вътрешната същност, за вътрешната закваска на изкуството. . . Мисля, че от изкуството напразно се изпуска духът

³ Гусев, Вл. Мысли вслух. — Литературная Россия, № 33, 1987.

⁴ Киреев, Р. Плутои, подявшийся из ада. — Литературная газета, № 18, 1989, с. 4.

⁵ Чупринин, С. Предвестие. — Знамя, № 1, 1989, с. 223.

на трагизма, ние се простихме, ако не с основната, то с една от главните страни, на изкуството.⁶

Истинската цел на изкуството, на художествената литература като специфична форма на постижение на действителността не се свежда до простото копиране, огледалното отражение на явленията от тази действителност, нито до съграждането на пясъчни кули от човешки надежди, още по-малко — до лакирането на реалността. Прозата на „новата вълна“ пък довежда мисълта до съмнението — не се ли залита до противоположния полюс, не се ли показва отново изкривена, изопачена, този път пресилено мрачна картина?

И в двете си досегашни повести — „Смирено гробище“ („Новый мир“, № 5, 1987 г.) и „Стройбат“ („Новый мир“, № 4, 1989 г.), типични образци на „физиологическия реализъм“, Сергей Каледин изследва бита и нравите на нестандартни и необичайни за художествената литература микросветове в най-ниските пластове на социалното битие. Сюжетът на „Стройбат“ е непертенциозен — своеобразна хроника на няколкото отегчителни последни дни в армията на героя Костя Карамичев, смутени от делнично сбиване, приключило непредвидено с убийство. Уплашен и объркан от погрешните подозрения, неволният свидетел Костя издава името на истинския виновник. Психологическият анализ на човешкия характер и поведение, който предполага подобна ситуация, обаче не е съществен за автора. Интересува го именно средата, в която се изкривяват, атрофират човешките ценности и безнадежно се губят нравствени и духовни ориентири. Още по-релефно, до екзотични детайли, са показани уродливите социални явления на „дъното“ в „Смирено гробище“, но общото звучене на безнадеждност и безизходност се нарушава, когато героят Лешка Врабеца търси начини да се извиси над реалността — физически опътен, преследва настоятелно своето място в живота; иска да погледне на света с друг поглед, когато се изкачва на църковната комбанария; в крайна сметка избира смъртта, но не толкова от усеждане за безизходница, колкото от състрадание и за да поеме чужда вина.

По доста странен начин изразява скептичното си отношение за състоянието на съвременното общество и съмненията си в него за бездушие и липса на милосърдие към хората с трудни съдби героинята на Людмила Петрушевская в разказа „В свой кръг“ („Новый мир“, № 1, 1988 г.) — обречена, с неизлечима болест, тя пребива жестоко детето си пред очите на близките си приятели, за да предизвика у тях жалост и осигури бъдещето на момчето. В друг разказ на Петрушевская — „Новите робинзовци“ („Новый мир“, № 8, 1989 г.) и в „Нов завод“ на В. Пиещух („Новый мир“, № 6, 1987), неверието и опасенията от деградация на обществото получават апокалиптично звучене, подчертано още повече от контраста с утопичните и идилични описания.

В. Пиещух обаче избягва открития, безпощаден към естетическите и нравствени чувства на читателя, физиологизъм и натурализъм на Каледин или Петрушевская, предпочита да предаде неудовлетворението си от реалността с други стилистични прийоми — чрез иронически интонации и остроумни пародии. Иронията, смята А. Синявски⁷, това е смехът на излишния човек над самия себе си и над всичко свято, тя е неизменен събитник на безверието и съмнението и изчезва тогава, когато се появи вяра. В. Пиещух изкусно иронизира над всяка идея или факт и детайл от действителността — в „Нова московска философия“ („Новый мир“, № 1, 1989) например, иронично играе с философските идеи и търси пародийни аналогии с „Престъпление и наказание“, смесва представите за понятия като морал и безнравственост, добро и зло. Чрез фантастичен сюжет в „ироничното изследване“ „Роммат“ („Волга“, № 5, 6, 1989) експериментира с проект за възможна алтернативна история, литература, но отново стига до трагични съмнения — малко би се променило и при успех на декабристите през 1825 г.

⁶ Намеренный риск; — Литературное обозрение, № 3, 1990, с. 92.

⁷ Синявский, А. Что такое? социалистический реализм. — Театр, № 5, 1989, с. 79.

И у М. Кураев един от способите за дълбоко постигане на реалността е „фантастичният реализъм“. Според Ф. Достоевски едва ли може да има нещо по-фантаслично и неочаквано, по-невероятно от самата действителност. Всъщност фантастичното начало е подходящ похват, който в никакъв случай не отвлеча от действителстта, напротив — прави я по-релефна. Във фантастичните си повествования Кураев предлага неортодоксални решения на темата за малкия човек на фона на големите исторически събития. В „Капитан Дикшайн“ („Новый мир“, № 9, 1987) го интересува мотивът за преобразяването, неизменна част от поетиката и на М. Булгаков (от външно — смяна на облика и преобличане, до вътрешно, духовно преобразяване в „Бяг“, „Зойкина квартира“ и особено в „Майстора и Маргарита“). За да оцелее, героят на Кураев се представя под името на загиналия капитан, но иреалният живот в двойственото измерение го лишава от индивидуалност и чувство за пълноценност. Неканоничен тип герой е и Полуболтов в „Нощен патрул“ („Новый мир“, № 12, 1988), но неговият избор е по-особен — покровителството на властта, „спокойната служба“ в репресивните органи. Удивително е съчетанието на фантастични и лирични, на лирични и жестоки мотиви в тази повест — бялата ленинградска нощ е най-яркият спомен на Полуболтов от първата му акция, а поетичния монолог за песента на славеите придава ново измерение на представата за героя.

А. Синявски⁸ определя като важна тенденция на най-новата руска съветска проза именно „усложнената представа за характера на човека, за доброто и злото“. Според мен у авторите на „другата проза“ заслужава внимание търсенето на неподозирани ценности, на потенциална нравствена доброкачественост у човек, дори той да е „бич божи“, неудачник или безделник. В разказа на В. Пиецух „Билет“ („Новый мир“, № 6, 1987) персонажът е охарактеризиран именно като такъв, но се оказва далеч по-пълноценен нравствено от „правилния, порядъчния“ герой, решен да търси в гроба на баща си изгубения печеливш лотарийен билет. И Бич Паша Божи в „Билет“ и доста от необичайните типове и характери в прозата на „новата вълна“ напомнят за странните герои на В. Шушкин — не се побират в никакви мерки, поведението им като правило винаги противоречи на общоприетите норми, обречени са на неразбиране. „В нашия характер има една загадъчна струна — само да не е, както при хората. . . — обяснява Паша. — Без тези хора нашият живот е невъзможен, без тях ще бъдем не ние, както Афродита без ръце вече няма да бъде Афродита.“ (с. 134)

Най-възлово според мен за разбирането на „другата проза“ е едно изказване на известния критик и литературовед М. Елщайн: „XX век създаде нов тип естетика — естетиката на противопоставянето, свойствена на авангардното изкуство, която шокира читателя, зрителя, провокира го, предизвика яростно несъгласие. Ако искаме да живеем в съвременен свят, ние сме длъжни да признаем наличието и стълкновението на различни ценностни системи, за да преодолеем неподвижността в самите нас. Мисля, че днешните списания дават възможност да се формира алтернативно съзнание — с нищо да не се отъждествява, на нищо да не противостои, да стане друго, в това число, и към самото себе си.“⁹

Ненужни стават многобройните определения — литературата на „новата вълна“ е просто литературата на днешния ден, на разочаровани и съмняващи се млади автори, които търсят своята истина без оглед на литературната конюнктура.

⁸ Синявски А. О новейшей прозе. — Вопросы литературы, № 5, 1989.

⁹ Право быть другим. — Литературное обозрение, № 8, 1989, с. 78.